
Zoran Jovanović¹
(Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών της
Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών, Βελιγράδι)

**ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΣΧΟΛΑΡΙΟΥ: Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ
ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΩΣ ΑΝΤΙΚΑΤΟΠΤΡΙΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ – ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ***

Περίληψη: Ο Γεννάδιος Σχολάριος, ο πρώτος οικουμενικός πατριάρχης της Τουρκοκρατίας, συνέγραψε ένα σύντομο χρονογραφικό έργο, το οποίο ο ίδιος αποκαλεί «Χρονογραφία». Αυτή η ιστοριογραφική σύνθεση, ως τελευταίο σύγγραμμά του, θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως αναπαράσταση της αντίληψής του για το χρόνο. Καθώς οι καινούριες προσεγγίσεις στη μελέτη των ταυτοτήτων στο Βυζάντιο τονίζουν τη στενή και άρρηκτη σχέση τους με την έννοια του χρόνου, η ανάλυση του συγκεκριμένου έργου δείχνει πως οι διαφορετικοί τρόποι αντίληψης του χρόνου αντικατοπτρίζουν κατάλληλες ταυτότητες. Η εσχατολογική αντίληψη του χρόνου, στην οποία αντανάκλαται και η βασιλική ιδεολογία, διαμορφώνει το έργο και καθορίζει το περιεχόμενό του. Στο περιεχόμενο διακρίνονται επίσης και οι αντικατοπτρίσεις της πολιτικής, δηλαδή της ρωμαϊκής, του ταυτότητας, όπως και της χριστιανικής, οι οποίες προσδιορίζουν τα κύρια στοιχεία μιας πολιτικής συλλογικότητας όπου ταυτίζεται μια ιστορική περίοδος. Συμπεραίνεται πως μετά την Άλωση, τα κύρια στοιχεία με τα οποία συνδέθηκε η ιστορική περίοδος, αυτή που σήμερα ονομάζουμε Βυζαντινή, ήταν: ο θεσμός του αυτοκράτορα, η Εκκλησία και η Κωνσταντινούπολη, η οποία ένωνε τα δύο άλλα. Επιπλέον, η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε το συνδυασμό των δύο ταυτοτήτων – της θρησκευτικής και της πολιτικής – δεδομένου ότι ήταν το κέντρο της εκκλησιαστικής και πολιτικής αρχής. Στο τέλος, φαίνεται ότι ο Σχολάριος αντιλαμβάνονταν τον χρόνο σύμφωνα με τα μέτρα της βυζαντινής βασιλικής ιδεολογίας, όπου αναγνωρίζεται η επιρροή κοινωνικο-πολιτισμικών παραγόντων.

Λέξεις κλειδιά: Γεννάδιος Σχολάριος, «Χρονογραφία», ταυτότητες στο Βυζάντιο, αντίληψη του χρόνου, βυζαντινή ιστοριογραφία

* *This research was supported by the Science Fund of the Republic of Serbia, #GRANT 10932, (Trans-)Formation of Identities: Orthodox Christians in the Ottoman Balkans (c.1450-c.1750) – FORMIDOX.

¹ Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών, zoran.jovanovic@vi.sanu.ac.rs.

Σχέση χρόνου – κατανόησης ταυτοτήτων

Μελέτη των ταυτοτήτων στο Βυζάντιο αποτελεί επίκαιρο ζήτημα στην σημερινή βυζαντινολογία και περιλαμβάνει διάφορες προσεγγίσεις οι οποίες εστιάζουν στην ανάλυση διάφορων κριτηρίων. Για να παρουσιάσουν την διαδικασία συγκρότησης των ταυτοτήτων των Βυζαντινών, ή μάλλον για να δείξουν και να υπογραμμίσουν τη μία και αποκλειστική συλλογική ταυτότητα, οι ερευνητές σήμερα εφιστούν την προσοχή στα κριτήρια της κοινωνιολογίας (π.χ. γλώσσα, γένος, έθνος, χώρος).² Άλλωστε, πολύ πρόσφατα ο Johannes Koder, παρακινήμένος από ορισμένα έργα αφιερωμένα στην αντίληψη του χρόνου των Βυζαντινών, τόνισε την σχέση χρόνου – ταυτότητας στο Βυζάντιο.³

Κατ' αρχάς, είναι πλέον γνωστό ότι η αντίληψη του χρόνου των Βυζαντινών συνδέεται άρρηκτα με την εσχατολογική προσδοκία της Βασιλείας του Θεού.⁴ Επιπλέον, αυτή η γραμμική αντίληψη του χρόνου, σύμφωνα με τον P. Odorico, στους Βυζαντινούς περιλάμβανε και τους τέσσερις σύγχρονους τύπους του χρόνου: τον καθολικό (γαλ. *comsique*), τον ιστορικό, τον κοινωνικό και τον προσωπικό.⁵ Ο καθολικός τύπος παρουσιάζει τη γραμμική ροή του χρόνου από την δημιουργία του κόσμου, δηλαδή την «οικουμενική» πάροδο του χρόνου κατά την οποία κάθε γεγονός έχει την ίδια σημασία. Ο χρόνος που αναγνωρίζει τη σημασία και – μεταφορικά – το εύρος των διαφόρων γεγονότων πάνω στην χρονική γραμμή χαρακτηρίζεται ως ιστορικός χρόνος. Ο κοινωνικός χρόνος ερμηνεύεται ως η αντίληψη, άρα και η μέτρηση του χρόνου σύμφωνα με τα μέτρα ορισμένης κοινωνίας – και σε αντίθεση με τους δύο προηγούμενους τύπους έχει περιοδική φύση. Και ο τέταρτος τύπος – ο προσωπικός χρόνος – αποτελεί υποκειμενική αντίληψη του χρόνου του καθενός, σύμφωνα με τα δικά του πλαίσια. Δεδομένου ότι ο Βυζαντινός (=Χριστιανός) δεν υπήρχε εκτός κοινωνίας (=Εκκλησίας),⁶ επιτρέπεται η εικασία ότι ο κοινωνικός χρόνος σε μεγάλο βαθμό διαμόρφωσε τον προσωπικό. Η Εκκλησία κήρυξε την συντέλεια του κόσμου που αντίκρουσε το

² M. Mavroudi, *Die Erforschung der kollektive Identität in Byzanz im Vergleich zu Westeuropa und der islamischen Welt: Parallelen und Unterschiede in der Konstruktion von „Ost“ und „West“*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 60/1 (Beograd 2023), 247–281 · Θ Παπαδοπούλου, *Συλλογική ταυτότητα και αυτογνωσία στο Βυζάντιο. Συμβολή στον προσδιορισμό της αυτοαντίληψης των Βυζαντινών κατά τη λόγια γραμματεία τους (11^{ος} – αρχές 13^{ου} αι.)*, Αθήνα 2015, 1–60.

³ J. Koder, *Time as a Dimension of Byzantine Identity*, Studia Ceranea 9 (Łódź 2019), 523–542.

⁴ G. Podskalsky, *Marginalien zur byzantinischen Reichseschatologie*, Byzantinische Zeitschrift 67/2 (1974), 351–358.

⁵ P. Odorico, *Le temps de l'Empire*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου “Όψεις του Βυζαντινού Χρόνου”, 29–30 Μαΐου 2015, επιμ. Ε. Γ. Σαράντη, Αικ. Δελλαπόρτα, Θ. Κολλυροπούλου, (Αθήνα 2018), 30–41.

⁶ Καλό παράδειγμα βρίσκουμε στην ποινή του αφορισμού, βλ. A. Papadakis, *Excommunication*, ODB II, 768. Πρβ. H. Saradi, *Cursing in the Byzantine Notarial Acts: A Form of Warranty*, Βυζαντινά 17 (Θεσσαλονίκη 1994) 441–533 (ειδικά 514–520). Περί της δύναμης του αφορισμού γράφει και ο Νικηφόρος Γρηγοράς, αναφέροντας ότι τα τέκνα του αφορισμένου αυτοκράτορα, του Μιχαήλ Ζ' Παλαιολόγου, προτίμησαν τους εκκλησιαστικούς θεσμούς (δηλαδή τον αφορισμό) από την πατρική στοργή και τον ενταφίασαν άνευ βασιλικής τιμής, Nicephori Gregorae Byzantina Historia I, cura L. Schopeni, Bonnae 1829, 154.5–154.7.

τέλος της χριστιανικής αυτοκρατορίας κι ένας μέσος Βυζαντινός δεν μπόρεσε να μείνει ανεπηρέαστος στην προσωπική του αντίληψη του χρόνου.⁷ Άλλωστε, οι υπενθυμίσεις στη Δευτέρα Παρουσία και την «ανάστασιν νεκρών», όπως και η δέηση για την «καλήν ἀπολογία ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ» ἀντηχούσαν συνεχῶς στα αυτιά τους.

Η εσχατολογική αντίληψη της ροῆς του χρόνου, λοιπόν, λόγω της γραμμικής της φύσεως, συνδύαζε μέσα της τον καθολικό και τον ιστορικό χαρακτήρα του χρόνου. Από την ἄλλη, εἶναι ευδιάκριτες και οι σχέσεις και αλληλεπιδράσεις του ιστορικού και του κοινωνικού χαρακτήρα. Αυτοκράτορας, ως ἐνσάρκωση της ιερᾶς εξουσίας, αποτελούσε το μέτρον του βυζαντινῆς κοινωνικῆς ροῆς, καθότι ο βασιλεὺς των Ρωμαίων εἶχε κεντρικὸ ρόλο στον τελευταῖο κύκλο ἢ την τελευταία περίοδο της υποτιθέμενης νοητῆς χρονικῆς γραμμῆς.⁸ Με ἄλλα λόγια, ο κοινωνικὸς χρόνος γίνεται ἀντιληπτός μέσω της ἀνάλυσης της καθημερινῆς ἀντίληψης του χρόνου των Βυζαντινῶν και της χρήσης του ιστορικού χρόνου. Ἐτσι η αυτοκρατορία ἀναγνωρίζεται ως φορέας συλλογικῆς συνείδησης και γι' αὐτό ὄχι μόνο τοποθετεῖται στην παγκόσμια ἱστορία, ἀλλὰ την παραποιεῖ μέσω βασιλικῆς ιδεολογίας. Ὡς ἐκ τούτου, η βυζαντινὴ ἀντίληψη του χρόνου μετατρέπεται σε ἓνα εἶδος ἱστορικῆς ταυτότητας, δεδομένου ὅτι η ἀντίληψη αὐτὴ χρησίμευε και ως ρυθμιστὴς του κοινωνικοῦ βίου.⁹

Ἀντιθέτως, ο προσωπικὸς χαρακτήρας του χρόνου, λόγω της χριστιανικῆς ἀντίληψης της ταπείνωσης, παραμένει κυρίως κρυμμένος και ἄγνωστος. Κι ὁμως, θα μπορούσαμε να πούμε ὅτι ο Γεννάδιος Σχολάριος σε μια χρονολογική του ἀφήγηση συνοψίζει και τους τέσσερις χαρακτήρες – μια σύνοψη που τη διαμορφώνει η προσωπικὴ ἀντίληψη του ἰδίου του συγγραφέα. Στην περίπτωση του Σχολαρίου, ο προσωπικὸς και ο «παγκόσμιος χρόνος» (γαλ. *temps global*) (ὡς συγκερασμός των τριῶν υπολοίπων χαρακτήρων του) στέκονται ο ἓνας δίπλα στον ἄλλον. Η παρούσα ἐργασία τείνει να φανερῶσει τη χρήση του χρόνου ὡς μέσου ἀντικατόπρισης των ταυτοτήτων στην εὐρεία τους ἐννοια.

Περὶ του ἔργου

Ὁ Γεννάδιος (κατὰ κόσμον: Γεώργιος) Σχολάριος,¹⁰ ο πρῶτος οἰκουμενικὸς πατριάρχης μετὰ την Ἀλωση, συνέγραψε ἓνα σύντομο χρονολογικὸ ἔργο

⁷ P. Magdalino, *The End of Time in Byzantium*, Endzeiten: Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen, eds. W. Brandes, F. Schmieder, (Berlin 2008), 119–133.

⁸ P. Guran, *Eschatology and Political Theology in the Last Centuries of Byzantium*, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 45 (2007), 73–85.

⁹ Odorico, *Le temps de l'Empire*, 30–41 · Η. Ἀναγνωστάκης, *Ὁ χρόνος στον Νίκωνα τον Μετανοεῖτε: ἤγγικε γὰρ...*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου “Ὁψεις του Βυζαντινοῦ Χρόνου”, 29–30 Μαΐου 2015, ἐπιμ. Ε. Γ. Σαράντη, Αἰκ. Δελλαπόρτα, Θ. Κόλλυροπούλου, (Ἀθήνα 2018), 196–218.

¹⁰ Για τη βιογραφία του Σχολαρίου βλ. M.-H. Blanchet, *Georges-Gennadius Scholarios (vers 1400–vers 1472): Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'Empire byzantin*, Paris 2008 · Θ. Ζήσης, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος: Βίος, συγγράμματα, διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1980 · F. Tinnefeld, *Georgios Gennadius Scholarios*, La théologie byzantine et sa tradition – Tome II (XIIIe–XIXe s), eds. C. G. Conticello, V. Conticello, (Brepols 2002), 477–541 · C. J. G. Turner, *George-Gennadius Scholarius and the Union of Florence*, The

– το οποίο ο ίδιος αποκαλεί *Χρονογραφία*. Η ιστοριογραφική σύνθεση, γραμμένη μάλλον στη Μονή του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου Σερρών - όπου ο τέως πατριάρχης πέρασε τα τελευταία του χρόνια - ανάγεται στο 1492, όπως μαρτυρεί μια σημείωση του κειμένου (Ἐν ἔτει ,ζωζωπω.ζ' (6980/1492)). Δεδομένου ότι αυτό είναι και το τελευταίο γνωστό έργο του, χρησιμοποιείται επίσης ως *terminus post quem* για την χρονιά της κοιμήσεώς του. Αξιοσημείωτο είναι και το ότι η «Χρονογραφία» παραδόθηκε ως ιδιόχειρο αυτόγραφο του Σχολαρίου. Φυλάσσεται δε στην Εθνική Βιβλιοθήκη Παρισιού, στο χειρόγραφο *Parisinus gr.* 1289 (f. 190-194v).¹¹

Το έργο του Σχολαρίου, με βάση την μορφή και το περιεχόμενο, χαρακτηρίζεται ως ένα από τα βραχεία χρονικά, καθώς ο Σχολάριος αφηγείται την ιστορία της ανθρωπότητας διαμέσου σύντομων σημειώσεων ώστε να αποδείξει την εκπλήρωση της βουλήσεως του Θεού.¹² Εξάλλου, ο συγγραφέας αναφέρει στο προοίμιο πως ο σκοπός του είναι να συντάξει χρονογραφήματα από τον Αδάμ μέχρι θείας οικονομίας, όπου εντοπίζεται μια τάση ιστορικού – όχι ακριβώς «θουκυδίδεια», όμως μοναχική.¹³ Το έργο αντικατοπτρίζει μία αντίληψη της ιστορικής πορείας των ανθρώπων, η οποία δεν αποσκοπεί στην αντικειμενική παρουσίαση των γεγονότων. Απεναντίας, η κύρια πρόθεση του συγγραφέα είναι να παρουσιάσει την εκπλήρωση της θείας προνοίας, και αυτό διαμορφώνει το έργο και καθορίζει το περιεχόμενο.

Η «Χρονογραφία» απαρτίζεται από τρεις αλληλένδετες ενότητες. Η πρώτη ενότητα αποτελεί ένα παγκόσμιο χρονικό, διότι ο συγγραφέας – όπως και πολλοί προγενέστεροι Βυζαντινοί χρονογράφοι – παρουσιάζει την ιστορία του κόσμου από δημιουργία κόσμου μέχρι τη γέννηση του Χριστού.¹⁴ Όπως αναφέρει ο ίδιος, πηγή αυτής της ενότητας της «Χρονογραφίας» αποτελεί η Αγία Γραφή, παρότι είναι ευδιάκριτο ότι χρησιμοποίησε και κείμενα κοσμικής γραμματείας. Καθώς σε δύο σημεία υπάρχουν αναφορές στον Ιώσηπο Φλάβιο, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ο Σχολάριος, άμεσα ή έμμεσα, χρησιμοποίησε την «Ιουδαϊκή

Journal of Theological Studies n.s.18 (1967), 83–103 · ο ίδιος, *The Career of George Genadius Scholarius*, *Byzantion* 39 (1969), 420–55 · ο ίδιος, *The First Patriarchate of Genadius II Scholarios as Reflected in a Pastoral Letter*, *From Arabye to Engeland: Medieval Studies in Honour of Mahmoud Manzalaoui on His 75th Birthday*, eds. A. E. C. Canitz, G. R. Wieland, (Ottawa 1999), 25–38 · ο ίδιος, *The Pages from Late Byzantine Philosophy of History*, *Byzantinische Zeitschrift* 70 (1964), 346–373 · S. J. Gill, *Personalities of the Council of Florence and other Essays*, Oxford 1964, 79–94 · Έ. Ράγια., *Γεννάδιος ο Β΄, Γεώργιος Κούρτσες Σχολάριος, 1454-1456*, ΜΟΧΕ τ. Ε΄, Αθήνα 2012, 59–68.

¹¹ *Œuvres complètes de Georges Gennadios Scholarios*, eds. L. Petit, X. A. Siderides, M. Jugie, vol. IV, Paris 1935, σ. XXIX και 504–512 (=Scholarios). Καινούρια έκδοση του έργου: M.-H. Congourdeau, *Byzance et la fin du monde: Courants de pensée apocalyptiques sous les Paléologues*, *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople: Actes de la Table ronde d'Istanbul*, 13–14 avril 1996, eds. B. Lellouch, S. Yerasimos, (Paris 1999), 55–97 – κείμενο της *Χρονογραφίας*: 74.1–96.395 (= Congourdeau).

¹² Πρβ. A. Kazhdan, *Chronicle*, ODB I, 443–444 και *Die byzantinischen Kleinchroniken I*, ed. P. Schreiner, CFHB 12/1, Wien 1975, 21–22.

¹³ Congourdeau, 74.1–5. Για την μοναχική αντίληψη της ιστορίας, βλ. T. O'Donnell, *Monastic History and Memory*, *Medieval Historical Writing: Britain and Ireland, 500–1500*, eds. E. Steiner, J. Jahner, E. M. Tyler, (Cambridge 2019), 35–50.

¹⁴ Congourdeau, 74.6 – 88.247.

Αρχαιολογία» του.¹⁵ Επιπλέον, το σύγγραμμα του Ιωσήπου Φλάβιου θεωρείτο από τους Βυζαντινούς συγγραφείς ως αξιόλογο. Αυτό το επιβεβαιώνει και ο Κριτόβουλος από την Ίμβρο, γνωστός του Σχολαρίου, περιγράφοντας τον Ιώσηπο ως «φιλαληθή άνθρωπο που καλώς υποδεικνύει τα πράγματα».¹⁶ Από την άλλη, ορισμένες πληροφορίες της πρώτης ενότητας δεν εντοπίζονται στη Βίβλο ή την «Ιουδαϊκή Αρχαιολογία», κάτι που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Σχολάριος χρησιμοποίησε και εκτενή βυζαντινά χρονικά, όσο και να υποστηρίζει στο προοίμιο ότι μόνο ένα μέρος του υλικού «ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ἱστοριῶν πρόσκειται».

Η Μ.-Η. Congourdeau, η οποία επιμελήθηκε την καινούρια έκδοση του έργου, υποθέτει ότι ο Σχολάριος μάλλον χρησιμοποίησε το «Πασχάλιο Χρονικό».¹⁷ Οι δύο πληροφορίες που αντλούμε από τις κατωτέρως αναφορές οδηγούν όμως στο συμπέρασμα ότι είχε στο χέρι του κάποιο άλλο έργο ή κάποια διασκευή αυτού του έργου: *ἐπὶ Ναὼδ Ἀθηναῖοι ἤρξαντο βασιλεύεσθαι, πρῶτος δὲ ἦν Κέκροψ ὁ διφυὴς καὶ παμμεγέθης θοὺς δὲ καὶ τελευταῖος ὁ Θησεύς, ἕως καθ' ἑτοὺς τοῦ Μανασσῆ*.¹⁸

Η πρώτη πληροφορία απαντάται μόνο σε δύο βυζαντινά χρονικά – στο *Χρονικό* του Συμεών του Μαγίστρου και στην «Σύνοψη Ιστοριῶν» του Γεωργίου Κεδρηνοῦ (η οποία την αντλεί από το πρώτο έργο).¹⁹ Δεν περιλαμβάνεται στο «Πασχάλιο Χρονικό».²⁰ Τα υπόλοιπα βυζαντινά χρονικά χρονολογούν τον Κέκροπα στην περίοδο του Μωσέως, υπό την επίδραση του Ευσεβίου της Καισαρείας, ή επί του Γοθονιήλ (Θεόδωρος Σκουταριώτης) ή απλά στην εποχή των Κριτών των Εβραίων.²¹

Η δεύτερη πληροφορία ανάγει την ίδρυση της Βυζαντινίδος επί Μανασσῆ.²² Σε αντίθεση με την πρώτη πληροφορία, αυτή απαντάται σε πολλά ιστοριογραφικά έργα. Όχι όμως και στο *Χρονικό* του Μαγίστρου, αλλά την περιλαμβάνει η «Σύνοψη Ιστοριῶν» του Κεδρηνοῦ.²³ Γι' αυτό υποτίθεται ότι μία από τις πηγές του Σχολαρίου θα μπορούσε να ταυτιστεί με το τελευταίο έργο, σε αυθεντική ή δι-

¹⁵ Στο ίδιο, 74.28–29 και 94.379–380.

¹⁶ Critobuli Imbriote Historiae, ed. D. R. Reinsch, CFHB 22, Berlin - New York 1983, 15 (= Critobulos). Βλ. επίσης: T. Kampianaki, *Perceptions of Flavius Josephus in the Medieval Greek and Latin Literary Traditions*, Greek, Roman, and Byzantine Studies 60 (2020), 290–316.

¹⁷ Congourdeau, 71.

¹⁸ Στο ίδιο, 78.81–83.

¹⁹ Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon, ed. S. Wahlgren, CFHB 44/1, Berlin - New York 2006, 46–47 · Georgii Cedreni Historiarum compendium, ed. L. Tartaglia, Rome 2016, 195 (=Cedrenus).

²⁰ *Patrologiae cursus completus, Series Graeco-Latina*, ed. J. P. Migne vol. 92, Paris 1857-1866, 220–222 και 228 (=PG).

²¹ Georgii Syncelli Ecloga chronographica, ed. A. Mosshammer, Leipzig 1984, 70–76. (πρβ. παραπομπές στο: The Chronography of George Synkellos: A Byzantine Chronicle of Universal History from the Creation, eds. W. Adler, P. Tuffin, Oxford - New York 2002, 95–97); Theodori Scutariotae chronica, ed. A. Tocci, CFHB 46, Berlin - Boston 2015, 13 · Ioannis Malalae Chronographia, ed. I. Thurn, CFHB 35, Berlin - New York 2000, 50–51.

²² υἱὸς αὐτοῦ Μανασσῆς, νε'. Ἐπὶ τούτου ἐκτίσθη τὸ Βυζάντιον. Congourdeau, 82.139–140.

²³ Cedrenus, 238.

ασκευασμένη μορφή. Από την άλλη, λαμβάνοντας υπόψιν ότι τα βραχεία χρονικά ακόμη δεν έχουν εκδοθεί στο σύνολό τους και ότι οι πληροφορίες του Σχολαρίου είναι σε μεγάλο βαθμό απέριτες, η ακριβής πηγή δεν μπορεί να οριστεί με μεγάλη σιγουριά.²⁴ Όπως και να είναι, ο Σχολάριος είχε στην διάθεσή του την πλούσια και ξακουστή βιβλιοθήκη της Μονής του Αγίου Προδρόμου Σερρών, στον πλούτο της οποίας, όπως φαίνεται, συνεισέφερε και ο ίδιος, φέρνοντας χειρόγραφα από τη Μονή του Αγίου Ιωάννου της Πέτρας στην Κωνσταντινούπολη.²⁵

Αυτό το παγκόσμιο χρονικό, όπως χαρακτηρίσαμε την πρώτη ενότητα του έργου, όντως ακολουθεί την δομή ενός κλασικού βυζαντινού χρονικού, εξιστορώντας χρονογραφικά τα γεγονότα από κτίσεως κόσμου μέχρι μίας ορισμένης στιγμής – στην περίπτωση του Σχολαρίου μέχρι ιδρύσεως της Κωνσταντινουπόλεως επί Κωνσταντίνου του Μεγάλου. Στην αρχή ο Σχολάριος παραθέτει επισκόπηση των απογόνων του Αδάμ μέχρι τον κατακλυσμό επί Νώε και από τον Κατακλυσμό έως Μωυσή και Ιησού του Ναυή. Ακολουθεί αφήγηση αφιερωμένη στο βιβλίο «Οι Κριτές», με τη σημείωση για τον Κέκροπα. Κατόπιν αυτού, «Οι βασιλείς Ιουδαίων», όπου ο συγγραφέας δίνει έναν κατάλογο των Ιουδαίων βασιλέων, συνοδευόμενο από αναφορές σε προφήτες σύγχρονους της Παλαιάς Διαθήκης. Εδώ εντοπίζεται η δεύτερη πληροφορία για την ίδρυση της Βυζαντινίδος επί Μανασσή. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στη Βαβυλώνια αιχμαλωσία, όπως και η επισκόπηση της ιστορίας των Μήδων και των Περσών από τον Δαρείο Β΄ μέχρι τη νίκη του Αλεξάνδρου του Μεγάλου επί του Δαρείου Γ΄. Το «παγκόσμιο χρονικό» κλείνει με τη Βασιλεία Αιγυπτίων, όπου εξιστορείται η διακυβέρνηση των Πτολεμαίων στην Αίγυπτο και εισάγεται η ιστορία της κυριαρχίας των Ρωμαίων με την νίκη του Αυγούστου επί της Κλεοπάτρας. Ο συγγραφέας ολοκληρώνει την πρώτη ενότητα με την σημείωση για τη γέννηση του Χριστού, υπολογίζοντας με βάση όσα ανέφερε ότι μέχρι την ενσάρκωση του Θεανθρώπου είχαν περάσει 5506 χρόνια.

Συμπεριλαμβανομένης της ταξινόμησης του χρόνου σε τέσσερις τύπους, η πρώτη ενότητα της «Χρονογραφίας» προφανώς εκπροσωπεί τον καθολικό χαρακτήρα του χρόνου, ενώ ταυτόχρονα συνδέεται με τη χριστιανική ταυτότητα του Σχολαρίου. Στην προκειμένη περίπτωση, τα χρόνια αποτελούν μέσο για την πρόσθεση και την ακριβή μέτρηση του χρόνου, με δύο κορυφώσεις: τη μία στη γέννηση του Χριστού και την άλλη, όπως θα αποδειχθεί, στη Δευτέρα Παρουσία.²⁶

Η ερμηνεία του «translatio imperii» κατά τον Γεννάδιο Σχολάριο

Ακολουθεί η δεύτερη ενότητα του κειμένου ή, όπως την εισάγει ο Σχολάριος, ακολουθούν άλλες σημειώσεις από ακριβέστερες αναγραφές, οι οποίες από τις

²⁴ Οι δύο πληροφορίες δεν απαντώνται στα «Βραχεία χρονικά» του Schreiner (πρβ. *Die byzantinischen Kleinchroniken I–III*, ed. P. Schreiner, CFHB 12/1–3, Wien 1975–1979).

²⁵ G. Gousgouriotis, *Gennadios Scholarios' stay at Vatopedi monastery revisited*, *Μακεδονικά* 45, 9–12 (υπό δημοσίευση) · Α. Λιούσα, *Ο πατριάρχης Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος και το συγγραφικό του έργο κατά την εγκαταβίωσή του στην Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών*, *Θεσσαλονίκη* 2021 (μη δημοσιευμένη μεταπτυχιακή εργασία), 42.

²⁶ Πρβ. G. Dagron, *Emperor and priest : the imperial office in Byzantium*, Cambridge 2003, 156–157.

πρώτες διαφέρουν κατά τις αυτοκρατορίες και κατά τα έτη των αυτοκρατόρων, και όπου εντοπίζεται ο ιστορικός τύπος του χρόνου, κατά τη δική μου άποψη. Ο Σχολάριος προσθέτει ότι καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα, καθορίζοντας την ίδια ημερομηνία γέννησης του Χριστού («έν πεντακισχιλιοστῷ πεντακοσιοστῷ ἔκτῳ ἔτει ἀπὸ κτίσεως»).²⁷ Θεωρούμε λοιπόν ότι ο συγγραφέας εδώ ενσωματώνει τον ιστορικό χρόνο στον καθολικό, αναγνωρίζοντας τη διαδοχή των κέντρων παγκόσμιας εξουσίας και διοίκησης. Ο Σχολάριος αφηγείται τα γεγονότα με τρόπο σύντομο και σαφή, αλλά η αφήγησή του αποκτά κοσμικό χαρακτήρα, ενώ εισάγει έναν καινούριο υπολογισμό, ο οποίος πλέον δεν βασίζεται στη βιβλική χρονολογία, αλλά στις διαδοχικές αυτοκρατορίες. Ο χρονογράφος απαριθμεί τις επτά εγκόσμιες αυτοκρατορίες: α', ή τῶν Χαλδαίων· β', ή τῶν Ἀρράβων· τρίτη, ή τῶν Ἀσσυρίων· δ', ή τῶν Μήδων· ε', ή τῶν Περσῶν· ς', ή τῶν Αἰγυπτίων· καὶ ζ', ή τῶν Ῥωμαίων – η οποία είναι και η τελευταία.²⁸ Ο Σχολάριος ουσιαστικά αναφέρει τη γνωστή θεωρία για τη διαδοχή των αυτοκρατοριών, παρουσιάζει την ιδέα του «translatio imperii», που αποτελεί παλιό επιχείρημα των Βυζαντινών στην μάχη για την αναγνώριση της πολιτικής τους προτεραιότητας.²⁹ Η χρήση της ιδέας αυτής θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένα στρώμα της πολιτικής ταυτότητας του Σχολαρίου, ιδίως εάν ληφθεί υπόψιν η άμεση σχέση μεταξύ ιστορικής συνείδησης και ταυτότητας. Πριν, όμως, προχωρήσουμε στη λεπτομερή εξέταση τέτοιας σχέσης στην περίπτωση του Σχολαρίου, είναι ανάγκη πρώτα να παρουσιάσουμε την ιδέα του «translatio imperii».

Η ιδέα αυτή, όπως και πολλές άλλες ιδεολογικές κατασκευές στο Βυζάντιο, έχει τις ρίζες της στην αρχαία ελληνική παράδοση με παράλληλη ευλογία στην Αγία Γραφή. Ο Ηρόδοτος άνοιξε τον δρόμο για την ιδεολογία περί των παγκοσμίων αυτοκρατοριών,³⁰ ενώ για τις ευσεβείς ψυχές των Βυζαντινών την ευλόγησε ο Ευσέβιος Καισαρείας.³¹ Το «Εἰς τον Κωνσταντῖνον Τριακονταετηρικός» του Ευσεβίου μετατρέπεται λοιπόν σε θεμέλιο μίας ιδεολογικής κατασκευής την οποία η σύγχρονη επιστήμη ονομάζει βυζαντινή (αυτοκρατορική) εσχατολογία.³² Η ιδεολογική κατασκευή ερμηνεύει τη Βασιλεία των Ρωμαίων, την οποία διοικούσαν οι τοποτηρητές του Θεού προσωποποιημένοι μέσω θεσμού του αυτοκράτορα, ως τελευταία εγκόσμια αυτοκρατορία, δηλαδή ως η προηγούμενη

²⁷ Congourdeau, 88.248–254.

²⁸ Στο ίδιο, 90.292–295.

²⁹ Πρβ. Α. Παναγοπούλου, *Η translatio imperii ως πολιτικό επιχείρημα Βυζαντίου και Δύσης στο πλαίσιο της έριδας περί της περιβολής*, AUREUS. Τόμος αφιερωμένος στον Καθηγητή Ευάγγελο Κ. Χρυσό, επιμ. Τ. Κόλιας, Κ. Πιτσάκης, Κ. Συνέλλη, (Αθήνα 2014), 637–662.

³⁰ O. H. Linderborg, *Herodotus and the Origins of Political Philosophy. The Beginnings of Western Thought from the Viewpoint of its Impending End*, Uppsala 2018 (μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή), 88.

³¹ C. Bonura, *Eusebius of Caesarea, the Roman Empire, and the Fulfillment of Biblical Prophecy: Reassessing Byzantine Imperial Eschatology in the Age of Constantine*, Church History 90 (2021), 509–536.

³² Στο ίδιο, 511–514 · Podskalsky, *Marginalien zur byzantinischen Reichseschatologie*, 351–358.

και αγγελία της Βασιλείας του Χριστού. Ούτως «Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία ήταν μέρος ενός εσχατολογικού σχήματος που της έδωσε νόημα και τέλος», όπως το αναφέρει εύστοχα ο G. Dagron.³³

Το εν λόγω τέλος του Dagron αποτελεί όριο, το οποίο για τη Βασιλεία των Χριστιανών το καθόρισε πρώτη η Βίβλος. Από τη μία, υπάρχουν ιστορίες της Παλαιάς Διαθήκης: του ονείρου του Ναβουχοδονόσορ από το Βιβλίο του Δανιήλ (Δαν. 4), η οποία εξιστορεί τις τέσσερις εγκόσμιες αυτοκρατορίες προσθέτοντας και την πέμπτη, η οποία ερμηνεύεται ως η Βασιλεία του Θεού, όπως η ιστορία του ονείρου του Δανιήλ για τα τέσσερα θηρία τα οποία εκπροσωπούν τις τέσσερις αυτοκρατορίες, τις οποίες θα αναλάβει η Βασιλεία των Αγίων (Δαν. 7). Πέραν της Παλαιάς Διαθήκης, άμεση επίδραση στη διαμόρφωση της ιδέας είχαν και οι αποκαλυπτικές αφηγήσεις, δηλαδή η «Αποκάλυψη του Ιωάννη» και η λεγόμενη «Συνοπτική Αποκάλυψη» (Ματθ. 26, Μαρκ. 13, Λουκ. 21). Η ιδέα περί της διαδοχής αυτοκρατοριών και της μεταβίβασης δικαιώματος παγκόσμιας εξουσίας άνητε καθ' όλη τη βυζαντινή ιστορία και φανερώνεται σε πολλά ιστοριογραφικά και χρονογραφικά έργα,³⁴ όπως και στα προφητικά και αποκαλυπτικά κείμενα, λ.χ. στην «Αποκάλυψη» του Ψευδο-Μεθοδίου (7^{ος} – 8^{ος} αιών.) και στα «Οράματα του Δανιήλ».³⁵

Κρίνοντας από τη «Χρονογραφία» του Σχολαρίου, η ιδέα αυτή έχει μεταβληθεί εν μέρει, ώστε ο αριθμός των αυτοκρατοριών να αυξηθεί από τις τέσσερις στο «Βιβλίο του Δανιήλ» στις επτά, συμφωνά με την έβδομη μέρα της εβδομάδας της δημιουργίας, η οποία αντανάκλαται στον έβδομο αιώνα (=χιλιετία) ως η τελευταία περίοδος της ανθρώπινης ιστορίας.³⁶ Με άλλα λόγια, και όπως το παρουσιάζει ο ίδιος ο Σχολάριος στο «Περί της Ιουδαϊκής νυν πλάνης» (1464), μετά την συμπλήρωση της έβδομης χιλιάδος, αφού είχε προηγηθεί η πτώση της έβδομης αυτοκρατορίας, αρχίζει ο όγδοος αιώνας της ανθρώπινης ιστορίας και η όγδοη και η αληθής (επουράνια) βασιλεία. Παρόλη τη χριστιανοποίηση και την εκκλησιαστικοποίηση της ιδέας, οι ρίζες της μάλλον είναι αρχαίας ελληνικής προέλευσης.

Στον αναφερθέντα διάλογο, ο Σχολάριος αναφέρει ότι διάβαζε τα αρχαία ελληνικά αστρονομικά συγγράμματα στον πρωτότυπο και ότι οι αρχαίοι Έλληνες όρισαν την αλλοίωση του κόσμου μετά την έβδομη χιλιάδα – την οποία

³³ Dagron, *Emperor and priest*, 156.

³⁴ Πρβ. PG 110, 352–354; Symeon Magister, 78; Critobulos, 14. Για την ιδέα του «translatio imperii» στην αρχαιότητα και κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή βλ. *De imperiis: L'idea di imperio universale de la successione degli imperi nell'antichità*, eds. L. R. Cresci, F. Gazzano, Roma 2018.

³⁵ L. DiTommaso, *The Four Kingdoms of Daniel in the Early Mediaeval Apocalyptic Tradition*, Four Kingdom Motifs before and beyond the Book of Daniel, eds. A. Perrin et al, (Leiden 2021), 205–250 (ειδικά 220–225).

³⁶ Ἡ δὲ τῆς ζ' χιλιάδος μετὰ μικρὸν συμπλήρωσις νῦν, καὶ τῆς τελευταίας καὶ ἑβδόμης βασιλείας τελείωσις γέγονεν· ὥς ἐντεῦθεν λοιπὸν ὅτι ἐγγυτάτω τὸν ὀγδοὺν αἰῶνα καὶ ἀτελεύτητον καὶ τὴν ὀγδόην καὶ ἀληθῆ βασιλείαν ἄρξουσιν. Congourdeau, 94.370–374. Πρβ. επίσης A. Miltenova, *Historical Apocalypses in Medieval Bulgarian Literature (10th–14th Centuries)*, The Armenian Apocalyptic Tradition: A Comparative Perspective, eds. K. Bardakjian, S. La Porta, (Leiden–Boston 2014), 706–729.

διακυβερνά η Σελήνη, δηλαδή ο τελευταίος πλανήτης κατ' αυτούς.³⁷ Σαφώς, ο Σχολάριος ύστερα εξηγεί ότι τα ουράνια σώματα τα κινεί η θεία πρόνοια, όπου διαπιστώνεται μια σύγκρουση των δύο ταυτοτήτων του. Από τη μία, παρατηρείται συνειδητή αναφορά στους αρχαίους Έλληνες και η χριστιανική επεξήγησή της, όπου για μία ακόμη φορά τεκμηριώνεται μία ιδεολογική κατασκευή η οποία σήμερα εξηγείται ως μετάθεσις των αρχαίων Ελλήνων.³⁸ Όπως το αποδεικνύουν και άλλα έργα του, ο Σχολάριος αναμφίβολα συνδέει το δυστυχές του γένος με τους αρχαίους Ελληνες, με βάση την ελληνική γλώσσα και παιδεία, αλλά και την καταγωγή.³⁹

Επιστρέφοντας στην ιδέα περί της εσχάτης βασιλείας, παρατηρούμε ότι άντεχε μέχρι την Άλωση και ότι για τον Σχολάριο η Βασιλεία των Ρωμαίων, ήτοι η Βασιλεία των Χριστιανών, ήταν η τελευταία εγκόσμια βασιλεία, ενώ με την κατάρρευσή της θα ερχόταν και η συντέλεια του κόσμου.⁴⁰ Παρακινήμένος από την εσχατολογική ιδέα αυτή, ο τέως πατριάρχης αφιερώθηκε στη συγγραφή ενός έργου ώστε να επιστήσει την προσοχή των συγχρόνων του στην επερχόμενη συντέλεια του κόσμου, την οποία θα προκήρυττε η άλωση της Νέας Ιερουσαλήμ, δηλαδή της Κωνσταντινούπολης. Το έργο αυτό, ως τελευταίο σύγγραμμά του, θα μπορούσε να ερμηνευτεί συμβολικά και ως παρακαταθήκη του ή, μεταφορικά, ως τελικό κήρυγμα του εσχάτου κήρυκα της αληθείας, όπως είχε χαρακτηρίσει τον εαυτό του σε ένα άλλο αυτοβιογραφικό του έργο.⁴¹

Εξάλλου, ο χαρακτήρας του έργου και ειδικά ο σκοπός της συγγραφής του δείχνουν μια πτυχή της αυτοαντίληψης του Σχολαρίου ή μάλλον προϊδεάζουν για το πώς ο συγγραφέας αντιλαμβανόταν την πολιτική του ταυτότητα. Δεδομένου του πλαισίου συγγραφής του έργου – μετά την κατάληψη της Πόλεως, την άλωση της Πελοποννήσου, την παραίτηση του Σχολαρίου και την απομόνωσή του στις Σέρρες – το έργο επιβάλλεται ως μοναδική ερμηνεία των θλιβερών γεγονότων που συνέβησαν και ως μία προσπάθεια να εξηγηθούν όχι μόνο τα ίδια, αλλά και πλαίσιο τους. Για την ακρίβεια, φαίνεται ότι στη διασταύρωση του ιστορικού πλαισίου και των κινήτρων του Σχολαρίου διακρίνονται οι αντιλήψεις του, όχι μόνο του χρόνου, αλλά και μιας πολιτικής ιδέας με την οποία συνέδεε την πολιτική ταυτότητά του. Αυτό σημαίνει ότι ο ιστορικός χρόνος, στην περίπτωση του Σχολαρίου, αποτελεί φαινομενικό αντίκτυπο μιας ιδεολογίας. Μέσω αναγνώρισης της βασιλείας ως συλλογικού πολιτικού θεσμού στη ροή του χρόνου, ο Σχολάριος «μεταποιεί» την μονοτονική χρονική γραμμή της παγκόσμιας ιστορίας για να ενσωματώσει μέσα της και να παρουσιάσει την ιδεολογία του.

³⁷ Scholarios, III 287.6–17 · Β. Τατάκης, *Η βυζαντινή φιλοσοφία*, Αθήνα 1977, 278.

³⁸ Α. Αγγέλου, *Ο Γεννάδιος Σχολάριος και η Άλωση*, *Η Άλωση τής Πόλης*, επιμ. Ε. Χρυσός, (Αθήνα 1994), 99–132.

³⁹ Z. Jovanović, *The portrayal of collective identity in the works of Gennadios Scholarios*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 60/1 (2023), 297–320.

⁴⁰ Πρβ. αναφορά από τη «Χρονογραφία»: *Καὶ τὸ μὲν ἐσόμενον οἶδεν ὁ Κύριος· ἡμεῖς δὲ τῇ ἀναγραφῇ τῶν ἑβδομήκοντα μᾶλλον τιθέμενοι, καὶ τὰ δεδομένα σημεῖα τῆς συντελείας ἤδη γινόμενα βλέποντες, τὸν βραχύτερον χρόνον ἐκ δυοῖν αἰρούμεθα μᾶλλον, τουτέστι τὸν εἰκοστόν. Congourdeau 94.381–384.*

⁴¹ Πρβ. αναφορά του Σχολαρίου από τον «Θρήνο» του · *Ἐμμελον δὲ ἄρα ἔσχατος ἐγὼ τελευταίος ἐκείνοις ἐκεῖ τῆς ἀληθείας στήσεσθαι κήρυξ, ὅση τε ἐν δόγμασι καὶ ὅση ἐν ᾗθεσι*, Scholarios, I 289.2–3.

Με άλλα λόγια, φαίνεται πως οι δύο ταυτότητες καθορίζουν τη χρήση του χρόνου. Ως χριστιανός, ο Σχολάριος αντιλαμβάνεται τον χρόνο, κατά κύριο λόγο, σύμφωνα με τη χριστιανική παράδοση και ρύθμιση του χρόνου. Από την άλλη, το ιδεολογικό περιβάλλον στο οποίο ανατράφηκε ο Σχολάριος και με το οποίο θα μπορούσε να συνδεθεί η πολιτική ταυτότητά του, επέβαλε τη συμπερίληψη του Βυζαντίου στη χριστιανική αντίληψη του χρόνου.⁴² Ως εκ τούτου, η συμπερίληψη του Βυζαντίου υποδεικνύει τη ταύτισή του με μια πολιτική συλλογικότητα και ακριβώς σε αυτό το σημείο εντοπίζεται συνδυασμός των δύο ταυτοτήτων. Η χριστιανική ταυτότητα – από την οποία προερχόταν η μοναχική ταυτότητά του – απαιτούσε την τοποθέτηση του Βυζαντίου ως τελευταίας εγκόσμιας βασιλείας και την άμεση σύνδεση της Άλωσης με τη συντέλεια του κόσμου. Αντιθέτως, ο Κριτόβουλος από την Ίμβρο, φίλος του Σχολαρίου, ερμηνεύει το Βυζάντιο όχι ως την τελευταία εγκόσμια αυτοκρατορία, αλλά ως έναν κρίκο στην αλυσίδα των βασιλείων, άρα η Άλωση θεωρείται ως «οὐδὲν τοῖνυν θαυμαστόν», ως μια συνέπεια η οποία διατηρεί την υπάρχουσα φύση και τάξη.⁴³ Μέσω των δύο αυτών αντιλήψεων του χρόνου αντικατοπτρίζονται οι δύο σύγχρονες και παράλληλες πολιτικές ταυτότητες – η μία διαπλασμένη από τα ιδεολογικά κριτήρια του παρελθόντος και η άλλη, αυτή του υπηκόου του Σουλτάνου (του ραγιά), την οποία διαμόρφωσαν οι τρέχουσες πολιτικές συνθήκες.

Διαμόρφωση μιας αντίληψης του χρόνου

Όπως προαναφέρθηκε, ο κοινωνικός χρόνος διαμορφώνει τον προσωπικό, απ' όπου υποδηλώνεται η επίδραση της κοινωνίας στην αντίληψη του χρόνου και η μεσολάβησή της στην αυτοαντίληψη των Βυζαντινών. Μολονότι η επεμβατική φύση της κοινωνίας (με ευρύτερη έννοια) θα μπορούσε να νοηθεί ως δεδομένο, αξίζει να σημειωθεί η σημασία την οποία διέθεταν στην πολιτική της αποθνήσκουσας αυτοκρατορίας οι κοινωνικο-πολιτισμικοί παράγοντες τον 15^ο αιώνα, αλλά και στη διάπλαση διάφορων και διαφορετικών ταυτοτήτων: λ.χ. ενωτικών και ανθενωτικών.⁴⁴ Συνεπώς, επιβάλλεται να εξεταστούν οι παράγοντες οι οποίοι συμμετείχαν στη διαμόρφωση της εσχατολογικής αντίληψης του χρόνου του Σχολαρίου, διότι η εσχατολογική αντίληψη επηρέασε σε μεγαλύτερο βαθμό το περιεχόμενο της «Χρονογραφίας».

⁴² Για το ιδεολογικό περιβάλλον του 15^{ου} αιώνα, βλ. Τ. Κιουσοπούλου, *Βασιλείς ή οικονομός: Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007 και F. Leonte, *Imperial Visions of Late Byzantium: Manuel II Palaiologos and Rhetoric in Purple*, Edinburgh 2020.

⁴³ Critobulos, 14.25–29. Πρβ. D. R. Reinsch, *Kritobulos of Imbros – Learned Historian, Ottoman Raya and Byzantine Patriot*, Zbornik radova Vizantološkog Instituta 40 (Beograd 2003), 297–311.

⁴⁴ Για την πολιτική σημασία της κοινωνίας στο ύστερο Βυζάντιο, βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλείς*, 133–137 και Ε. Συγκέλλου, *Στρατός και κοινωνία στο ύστερο Βυζάντιο: το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα*, Βυζαντινά Σύμμεικτα 24 (Αθήνα 2014) 263–291. Ο Βυζαντινός ιστορικός και λόγιος Μιχαήλ Δούκας παρέχει ζωντανή εικόνα του διχασμού της βυζαντινής κοινωνίας εξαιτίας του ζητήματος της Ένωσης – βλ. Ducas, *Historia Turco-Byzantina* (1341-1462), ed. V Grecu, Bucharest 1958, 322–329 (= Ducas).

Κατ'αρχάς, ο Σχολάριος δεν ήταν απομονωμένος στις πεποιθήσεις του περί επερχόμενης συντέλειας. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία, στην ουσία της, ήταν μια εσχατολογική κοινωνία και κάθε ένδειξη συμφοράς ή συνάντησης κάποιας καταστροφής υποδαύλιζε το αποκαλυπτικό κλίμα. Εκτός της εσχατολογικής παράδοσης του Βυζαντίου, πρέπει να ληφθεί υπόψιν και το γεγονός ότι ο Σχολάριος μεγάλωσε μέσα στο σκοτεινότερο βυζαντινό αιώνα, από την οπτική της πολιτικής και οικονομικής ιστορίας της, τον οποίον συμβολικά είχε εισαγάγει η κατάρρευση του τρούλου της Αγίας Σοφίας το 1346.⁴⁵ Άλλωστε, τέτοια εσχατολογική ατμόσφαιρα προσδοκίας του τέλους προωθεί και αφθονία χειρογράφων εσχατολογικών έργων, ιδίως των «Οραμάτων του Δανιήλ», των «Προφητειών» του Λέοντος του Σοφού και της «Αποκάλυψης» του Ψευδο-Μεθοδίου.⁴⁶

Επίσης, αν αναλογιστεί το πνευματικό περιβάλλον του, θα πρέπει να αναφερθούν και οι σύγχρονοι του Σχολαρίου, οι οποίοι ενδιαφέρονταν και έγραφαν για τη συντέλεια του κόσμου, όπως ο βασιλεύς Μανουήλ Β΄, ο τότε αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών και ο Ιωσήφ Βρυέννιος, ένας από τους δασκάλους του Σχολαρίου.⁴⁷ Είναι εμφανείς οι επιρροές τους, προπαντός του Βρυεννίου ως δασκάλου του. Μεγάλο κομμάτι του *Περί συντελείας*, εκφωνηθέντος στο Ναό Αγίων Αποστόλων ενώπιον των αυτοκρατόρων Μανουήλ Β΄ και Ιωάννου Η΄ το 1421/22, είναι αφιερωμένο στην εσχατολογική συμβολική του επτά, η οποία απαντάται και στα έργα του Σχολαρίου.⁴⁸

Εξάλλου, οι εσχατολογικές σκέψεις και ιδέες του Σχολαρίου ξεπρόβαλλαν στα έργα του πολλά χρόνια πριν την «Χρονογραφία» και την Άλωση: αυτό παραπέμπει στο συμπέρασμα ότι στη διαμόρφωση της δικής του αντίληψης του χρόνου μεσολάβησε το πνευματικό κλίμα της εποχής. Το εσχατολογικό συναίσθημα παρατηρείται για πρώτη φορά το 1446 στον διάλογο «Νεόφρων και Παλαίτιμος» (γνωστό ως «Ο πρώτος διάλογος περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος»), όπου οι τρέχουσες συνθήκες παραλληλίζονται με τις ημέρες του Αντιχρίστου, *ὅς ἐν τῷ τέλει τῶν αἰώνων φανείται*, ενώ το ίδιο συναίσθημα προβάλλεται και στις επιστολές του προς φίλους, άρχοντες, αλλά και προς τον ίδιο τον αυτοκράτορα, όπου προειδοποιεί ότι το τέλος έρχεται εξαιτίας των αμαρτιών των Βυζαντινών.⁴⁹ Μετά την Άλωση, αυτός ο δυσοίωνος τόνος δυναμώνει σε

⁴⁵ W. Brandes, *Byzantine Predictions of the End of the World in 500, 1000, and 1492 ad*, *The End(s) of Time(s): Apocalypticism, Messianism, and Utopianism through the Ages*, ed. H.-C. Lehner, (Leiden-Boston 2021), 32–63.

⁴⁶ A. Kraft, *Living on the Edge of Time: Temporal Patterns and Irregularities in Byzantine Historical Apocalypses*, *The Fascination with Unknown Time*, eds. S. Baumbach, L. Henningsen, K. Oschema, (London 2017), 71–97.

⁴⁷ A. Rigo, *L'anno 7000, la fine del mondo e l'imperio Cristiano: Nota su alcuni passi di Giuseppe Briennio, Simeone de Tessalonica e Gennadio Scolario*, *La cattura della fine: Variazioni dell'escatologia in regime di cristianità*, eds. G. Ruggieri, A. Gallas, (Genova 1992), 153–184 · Turner, *The Career of George Gennadius Scholaris*, 423.

⁴⁸ Ιωσήφ Μοναχού του Βρυεννίου τα Ευρεθέντα: Τόμος Β΄, επιμ. Ε. Βούλγαρης, Θεσσαλονίκη 1990, 158–186. Για τη χρονολόγηση του «Περί συντελείας» βλ. Rigo, *L'anno 7000*, 154–158.

⁴⁹ Scholaris, III 16, 94 και IV, 476, 480 · Rigo, *L'anno 7000*, 162–163 · Για τον κατάλογο των εσχατολογικών έργων του Σχολαρίου, βλ. A. Pertusi, *Fine de Bisanzio e fine del mondo: Significato e ruolo storico delle profezie sulla caduta di Costantinopoli in Orient e in*

μερικές ομιλίες του, όπου αναφέρει *τῆς συντελείας ἐπισταίη καιρός, ὅς ἐστιν ἐγγύς*.⁵⁰ Σαφώς και δεν εκπλήσσει αυτή η αίσθηση, καθότι για τον Σχολάριο η άλωση της Βασιλεύουσας είναι η αρχή του τέλους, ενώ κορυφώνεται στον διάλογό *«Ἐλεγχος τῆς ἰουδαϊκῆς νῦν πλάνης»*, όπου παρουσιάζει για πρώτη φορά το εβδομήμερο σχήμα, το οποίο θα αποτελέσει βάση της «Χρονογραφίας» του.⁵¹

Ο Σχολάριος, όπως και πολλοί ευσεβείς προκάτοχοί του, ανέλαβε το καθήκον να συνθέσει την «Χρονογραφία», για να υπενθυμίσει στους συμπατριώτες του τον επερχόμενο δεύτερο ερχομό του Σωτήρα. Το έργο, λοιπόν, αντικατοπτρίζει το πνευματικό, αλλά και το πολιτικό, κλίμα της εποχής και δεν υπάρχει κανένας λόγος να αμφισβητηθεί ότι το έργο προορίστηκε για έναν ευρύ κύκλο αναγνωστών – δεδομένου ότι το ύφος και η γλώσσα της «Χρονογραφίας» παρεκκλίνουν από το ύφος άλλων έργων και επιστολών του. Όμως, η απήχηση του έργου παραμένει ασαφής. Υποτίθεται ότι η «Μικρογραφία» του Γεωργίου Κλοντζά, Κριτικού ζωγράφου του 16^{ου} αιώνα, διαμορφώθηκε υπό την επίδραση της «Χρονογραφίας», αλλά και άλλων έργων του Σχολαρίου.⁵² Από την άλλη, διασώθηκε ένα μόνο χειρόγραφο της «Χρονογραφίας», καθώς ένα άλλο έργο, λανθασμένα αποδιδόμενο στον Σχολάριο, απολάμβανε για αιώνες ευρύτατη δημοσιότητα και παραδόθηκε σε πάνω από 40 χειρόγραφα.⁵³ Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι η μορφή του Σχολαρίου ως εξηγητή της μέγιστης συμφοράς είχε χαραχθεί στην ιστορική συνείδηση των Ελληνοφώνων χριστιανών της μεταβυζαντινής περιόδου, ξεπερνώντας τα όρια ενός ιστορικού έργου.⁵⁴

Μια ιστορική περίοδος ως κατανόηση μιας ταυτότητας

Η τελευταία ενότητα τιτλοφορείται απλώς «Σημειώσεις», χωρίς να αναφέρονται πηγές. Από εδώ βγάζουμε το συμπέρασμα ότι οι σημειώσεις αποτελούν προσωπικές παρατηρήσεις του συγγραφέα. Μια τέτοια ερμηνεία των γεγονότων θα μπορούσε να εκληφθεί ως προσωπική του αντίληψη του παρόντος χρόνου, εξ ου προέρχεται κι ένα είδος ταύτισης. Πίσω από τις σημειώσεις βρίσκεται αναμφίβολα το εσχατολογικό πλαίσιο, μέσα στον οποίο ξανασυναντιόνται ο προΐδεασμός της Άλωσης και η εκπλήρωση της θείας οικονομίας.

Occidente, ed. Enrico Morini, Nuovi studi storici 3, Rome 1988, 237.

⁵⁰ Scholarios, IV 219, 6–7.

⁵¹ Στο ίδιο, III 251–304 · Rigo, *Lanno 7000*, 164.

⁵² М. Николић, *Јелена Драгаш Палеологина – последња царица РOMEJA*, Београд 2018, 218–221 · η ίδια, *Byzantine History in Μικρογραφία of George Klontzas*, Byzantine Heritages in South-Eastern Europe in the Middle Ages and Early Modern Period, Études Byzantines et post-Byzantines, Nouvelle série, tome IV (XI), eds. A Timotin et al., (Bucharest 2022), 421–435 (ειδικά 433–435).

⁵³ A. Kraft, *An inventory of Medieval Greek Apocalyptic Sources (c. 500–1500 AD): Naming and dating, editions and manuscripts*, Millennium – Jahrbuch 15 (2018), 69–143 (ειδικά 126–127) · C. J. G. Turner, *An oracular interpretation attributed to Gennadius Scholarius*, Έλληνικά 21 (Θεσσαλονίκη 1968), 40–47.

⁵⁴ Πρβ. αναφορά στο βραχύ χρονικό 50B του Schreiner: ούτος έλαβε την άθλιαν Κωνσταντινούπολιν. και ως διαλαμβάνει ο χρησμός, ὅς ἦν γεγραμμένος ἐν τῷ τάφῳ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ὃν ἐξηγήθη ὁ μέγας πατριάρχης Σχολάριος, ὅτι εἰς τὸν ἀπόγονον τοῦτου μέλλει ἐξολοθρευθεῖν ἡ βασιλεία αὐτοῦ. *Kleinchroniken I*, 365.12–15.

Πρώτη σημείωση αναφέρει τη γνωστή ομωνυμία του πρώτου και του τελευταίου Βυζαντινού αυτοκράτορα και των μητέρων τους, εξηγώντας με αυτό τον τρόπο την στρογγυλότητα της βυζαντινής ιστορίας, την οποία χαρακτηρίζει ως τη Βασιλεία των Χριστιανών, ήτοι Βασιλεία των Ρωμαίων (*Ἡ βασιλεία τῶν χριστιανῶν, ἥτις καὶ βασιλεία τῶν Ῥωμαίων ἦν*).⁵⁵ Τέτοια απόδοση της ιστορίας, αλλά και της φύσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, προβάλλει συνάμα και τις δύο ταυτότητες των Βυζαντινών – τη θρησκευτική και την πολιτική – ταυτόχρονα προσδιορίζει τα όρια της πολιτικής ταυτότητας και τη συνδέει με την Κωνσταντινούπολη και τον χριστιανό αυτοκράτορα απεικονιζόμενο στον Κωνσταντίνο τον Μέγα και στους διαδόχους του. Συνεπώς, για τον Σχολάριο οι όροι Χριστιανός και Ρωμαίος στέκονται ο ένας δίπλα στον άλλον και αλληλοσυμπληρώνονται σύμφωνα με την παλαιά βυζαντινή παράδοση η οποία αντιλαμβάνεται το Βυζάντιο ως μία οικουμενική αυτοκρατορία διακυβερνούμενη από εκλεκτόν γένος (Α΄ Πε. 2,9-10).⁵⁶ Συμπεραίνεται επίσης ότι τέτοια άποψή του αντανάκλα την αλληλεπίδραση των δύο τύπων του χρόνου – του καθολικού και του κοινωνικού – όπου η καθολική, ή σε ευρύτερο πλαίσιο η βιβλική, αντίληψη του χρόνου προσαρμόζεται στην πολιτική.⁵⁷

Αξίζει να σημειωθεί ότι η εν λόγω ομωνυμία του πρώτου και του τελευταίου αυτοκράτορα και των μητέρων τους δεν αποτελεί εφεύρεση του Σχολαρίου, διότι στηρίζεται στην «Προφητεία Ι» του Λέοντος του Σοφού⁵⁸ και εντοπίζεται σε πολλά έργα γραμμένα μετά την Άλωση, π.χ. στην «Επιστολή προς τον πάπα Νικόλαο Ε΄» του καρδινάλιου Ισιδώρου του Κιέβου, στο «Ημερολόγιο» του Βενετού Νικόλαο Μπάρμπαρο και στο έργο του Κριτοβούλου από την Ίμβρο.⁵⁹

Και η επόμενη σημείωση τείνει να συμπληρώσει την ιστορία του Βυζαντίου, τώρα μάλιστα στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής ιστορίας, αναφέροντας ότι *πρώτος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ἐπὶ Κωνσταντίνου, Μητροφάνης ἦν, καὶ ὁ τελευταῖος πατριάρχης, Μητροφάνης, ἀποθανὼν ἐν τῇ πόλει, ἔτι ἐλευθέρα οὔσῃ*.⁶⁰ Ο Σχολάριος προσθέτει ότι ο Γρηγόριος Γ΄, ουσιαστικά ο τελευταίος πατριάρχης πριν την Άλωση, αποχώρησε για τη Ρώμη όπου και πέθανε, εξ ου η μυστικότητα

⁵⁵ Congourdeau, 90.321–329.

⁵⁶ Πρβ. αναφορά του Σχολαρίου από την «Επιστολή περί της Αλώσεως»: Εἰ γὰρ καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ἐξέχεε τὴν δωρεὰν ταύτην, ἀλλ' οὐ πάντες προεῖλοντό τε καὶ ὠδηγήθησαν λαβεῖν• καὶ διὰ τοῦτο τὸ πάντων ἔνεκα δεδομένον τῶν εἰληφόντων ἐστὶ μόνων, ὧν ἡμεῖς ἔγκονοι καὶ κληρονόμοι τῆς δωρεᾶς. Τὰς δὲ σωματικὰς ἐπισκέψεις οὕτω πλέον τῶν Ἰουδαίων ἡμῖν ἐφιλοτιμήσατο, ὥστε πάσης τῆς γῆς ἄρχειν καὶ βασιλεῦειν τὸ ἡμέτερον ἡξίωσε γένος. Scholarios, IV 217.32–35. Βλ. επίσης: Jovanović, *The Portrayal of Collective Identity*, 310–312. Για τη σχέση Χριστιανοσύνης–Ρωμιοσύνης στο Βυζάντιο, βλ. C. Rapp, *Hellenic Identity, „Romanitas” and Christianity in Byzantium*, Hellenisms: Cultural, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity, ed. K. Zacharia, Aldershot 2008, 127–147. Πρβ. I. Stouraitis, *Roman identity in Byzantium: a critical approach*, Byzantinische Zeitschrift 107/1 (2014) 175–220 · G. Page, *Being byzantine, Greek identity before the Ottomans, 1200–1204*, Cambridge 2008.

⁵⁷ Πρβ. Odorico, *Le temps de l'Empire*, 29–30.

⁵⁸ PG 107, 136 · C. Mango, *The Legend of Leo the Wise*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 6 (Beograd 1960) 59–93 (ειδικά 76–78).

⁵⁹ Critobulos, 80 · A. Petrusi, *La caduta di Costantinopoli I: le testimonianze dei contemporanei*, Verona 1976, 29–30, 61 · Congourdeau, 90 και παραπομπή 71.

⁶⁰ Congourdeau, 92.330–336.

της βούλησης του Θεού εκπληρώθηκε ξανά.⁶¹ Μάλιστα, η σημείωση αυτή δεν έχει μόνο εσχατολογική διάσταση, αλλά υπονοεί τη θέση της Εκκλησίας στη συλλογική συνείδηση των Βυζαντινών ως φορέα της ιεράς αρχής.⁶²

Μετά την Εκκλησία, ο Σχολάριος προσδιορίζει τον μήνα, αλλά και την ημερομηνία της Άλωσης. Κατά τον Σχολάριο, η Κωνσταντινούπολη άρχισε να χτίζεται στις 11 Μαΐου, με τα έργα να ολοκληρώνονται στις 3. ενός άλλου Μαΐου, ενώ στο τέλος κατακτήθηκε στις 29. Μαΐου. Έτσι, η Πόλη *ἐν τῷ αὐτῷ μηνὶ καὶ ἤρξατο, καὶ ἐτελειώθη, καὶ ἔφθαρται τέλεον*.⁶³ Εκτός αυτού, κατά τον συγγραφέα, η Πόλη αμάρτανε πιο πολύ κάθε χρόνο στις 29. Μαΐου (κατά την Εορτή της Αγίας Οοδοσίας) και κάθε Τρίτη με την πρόφαση εορτής, όταν κατά την παλαιά εκκλησιαστική παράδοση γινόταν λιτανεία με την εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας. Τελικά, όταν επήλθε *ἡ ἐσχάτη τοῦ Κυρίου καὶ δικαιοσύνη παιδεία* συνέπεσαν και οι δύο μέρες.⁶⁴ Μέσω αυτής της αναφοράς για μία ακόμη φορά αποδεικνύεται η σημασία της Κωνσταντινουπόλεως ως Νέας Ιερουσαλήμ στην ιστορική συνείδηση των Βυζαντινών. Φαίνεται ότι η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε συνδυασμό των δύο ταυτοτήτων – της θρησκευτικής και της πολιτικής – δεδομένου ότι ήταν το κέντρο της εκκλησιαστικής και πολιτικής αρχής, εξ ου και το κίνητρο του Σχολαρίου, διότι ο ίδιος έβλεπε την Πόλη ως κοινή πατρίδα του γένους με το οποίο ταυτίστηκε.⁶⁵ Συνοπτικά, συμπεραίνουμε ότι μετά την Άλωση τα κύρια στοιχεία με τα οποία συνδέθηκε η ιστορική περίοδος την οποία σήμερα ονομάζουμε Βυζαντινή ήταν: ο θεσμός του αυτοκράτορα, η Εκκλησία, η Κωνσταντινούπολη, που ένωσε αυτά τα δύο.

Επιπρόσθετα, καλό είναι να παρατηρηθεί ότι η εσχατολογική σημασία της Κωνσταντινούπολης ως Πόλης που όχι μόνο είχε την ιδιότητα της πατρίδας των Βυζαντινών, αλλά και την ταυτότητα της τελευταίας εγκόσμιας βασιλείας, αποτελούσε επίσης ένα στρώμα της συλλογικότητας των Βυζαντινών.⁶⁶ Γι'

⁶¹ Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Σχολάριος δεν απορρίπτει την κανονικότητα του πατριάρχη Γρηγορίου Γ' (βλ. Congourdeau, 92 και παραπομπή 72).

⁶² Πρβ. αναφορά του Σχολαρίου από την «Επιστολή περί της Αλώσεως»: και διὰ τοῦτο ἐνταῦθα πρῶτον ἡ χριστιανικὴ βασιλεία ἰδρυνθεῖσα βεβαίως, μετὰ τοὺς πικροτάτους ἐκείνους κατὰ τῆς πίστεως διωγμοὺς ἐκ τῶν τῆς γῆς πάσης ἀρχόντων, ἅμα τῇ ἱερᾷ ἀρχῇ καὶ ὑπ' αὐτῇ ὁδηγῶ (δική μου υπογράμμιση) τὰ τῶν χριστιανῶν ὡς ἐκ τινος κέντρου διείπε φύλα ἀρίστῳ παραδείγματι θείας τε καὶ πολιτικῆς ἀρετῆς. Scholarios, IV 218.

⁶³ Congourdeau, 92.337–340.

⁶⁴ Στο ίδιο, 341–346. Η Congourdeau πιστεύει ότι η Τρίτη συνδέεται με ένα κείμενο του Βρυννίου στο οποίο υπενθυμίζεται η σημασία της Δευτέρας, της Τρίτης και της Πέμπτης (βλ. στο ίδιο, 92 και παραπομπή 75). Η αναφορά της εορτής παραπέμπει, όμως, στην παλαιά λειτουργική πράξη (για τη λιτανεία της Οδηγήτριας βλ. Б. Милькович, *Υπομνηστικά ικονα у Византији*, Βеоград 2017, 192–195).

⁶⁵ Jovanović, *The Portrayal of Collective Identity*, 300–306 · Τ. Κιουσοπούλου, *Η έννοια της πατρίδας κατά τον 15ο αιώνα*, 1453 – Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους, επιμ. Τ. Κιουσοπούλου, (Ηράκλειο 2013), 147–160 · Ε. Kountoura-Galake, Ν. Koutrakou, *Locals vs 'foreigners': criteria for the creation of local identities in Late Byzantium. An approach to Modern Graecitas through the Late Byzantine writers*, *Identities in the Greek world (from 1204 to present day)*, ed. Κ. Α. Dimadis, (Athens 2011), 107–125. Πρβ. J. Le Goff, *The Medieval Imagination*, Chicago 1988, 168–174.

⁶⁶ Magdalino, *The End of Time*, 119–133.

αυτό, δεν εκπλήσσουν οι μετεγγραφές εσχατολογικών κείμενων τόσο κατά την Βυζαντινή ιστορία, όσο και μετά την Άλωση. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η αυτοκρατορική εσχατολογία (Reichseschatologie) άντεξε και μετά το Έσχατον της Βασιλείας των Ρωμαίων, σε μορφή λαϊκού θρύλου για τον μαρμαρωμένο βασιλιά.⁶⁷ Εάν αναλογιστούμε τα έργα του Σχολαρίου, θα διαπιστώσουμε ότι το εσχατολογικό συναίσθημα είχε διπλή σημασία – τη μία την πατροπαράδοτη και την άλλη την πρακτική, καθότι πίστευε ότι ζούσε τις μέρες του Τέλους.⁶⁸

Μία τέτοια αντίληψη διακρίνεται και στην πέμπτη σημείωση της «Χρονογραφίας» όπου παραθέτει τον χρησμό του Λέοντος του Σοφού, ότι το τέλος της Βασιλείας των Χριστιανών και της Εκκλησίας θα έρθει *όταν βασιλεύση τὸ Ἰὼ ὄνομα καὶ πατριαρχεύσῃ ἅμα*. Μία προφητεία η οποία εκπληρώθηκε, αφού η Άλωση έγινε μετά τη βασιλεία του Ιωάννου Η΄ και την πατριαρχική θητεία του Ιωσήφ Β΄, οι οποίοι ήταν συνυπεύθυνοι για την Ένωση Φεράρας–Φλωρεντίας.⁶⁹

Εν τέλει, ο Σχολάριος στην έκτη του σημείωση αναφέρει την ομωνυμία του πρώτου μαχόμενου κατά τῆς Βασιλείας των Χριστιανών (δηλαδή του προφήτη Μωάμεθ) και του τελευταίου που κατόρθωσε να την καταλάβει, δηλαδή του Μωάμεθ του Πορθητή.⁷⁰ Εδώ παρατηρείται και η αντίληψη που ο Σχολάριος είχε για τους Οθωμανούς. Ο συγγραφέας αναγνωρίζει ότι υπάρχει μια ιστορική σχέση μεταξύ των Αράβων και Οθωμανών, η οποία βασίζεται στην παλαιά βυζαντινή αντίληψη του Άλλου.⁷¹ Οι Οθωμανοί, μολονότι κατέχουν την εξουσία, παραμένουν οι άλλοι – δηλαδή αυτοί που έφθειραν και τελικά κατέστρεψαν τη Βυζαντινή οικουμένη – όπου ξαναφανερώνονται όψεις της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Κλείνοντας την αφήγηση της «Χρονογραφίας» ο Σχολάριος παρουσιάζει την ιδέα περί των επτά αιώνων (χιλιετιών), επτά εγκοσμίων βασιλείων, του ερχομού του όγδοου αιώνα και ταυτόχρονης αρχής της όγδοης και αληθούς βασιλείας. Ο τέως πατριάρχης προσθέτει ότι μέχρι τη συντέλεια του κόσμου παραμένουν είκοσι χρόνια, ορίζοντάς τη στο 1492.⁷²

Αντί κατακλείδας

Η παρούσα εργασία, ως περιπτωσιολογική μελέτη, αποσκοπεί στο να τονίσει την πολυπλοκότητα του ζητήματος των ταυτοτήτων στο Βυζάντιο. Η

⁶⁷ D. M. Nicol, *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*, Cambridge 1992, 95–108 · Rapp, *Hellenic Identity*, 146–147. Πρβ. C. Bonura, *When did the Legend of the Last Emperor originate? A New Look at the Textual Relationship between the Apocalypse of Pseudo-Methodius and the Tiburtine Sibyl*, Viator 47/3 (2016), 47–100.

⁶⁸ Ο ίδιος ο Σχολάριος αναφέρει σε μια επιστολή του ότι διάβαζε χρησμούς και άλλα εσχατολογικά έργα, βλ. Scholarios, IV 213.37–214 12.

⁶⁹ Congourdeau, 92.347–353. Πρβ. PG 107, 136–137.

⁷⁰ Congourdeau, 92.354–356.

⁷¹ Πρβ. *Identity and the Other in Byzantium: Papers from the Fourth International Sevgi Gönlül By Byzantine Studies Symposium*, ed. K. Durak, I. Jevtić, İstanbul 2019. Για την αντίληψη του Σχολαρίου για τους Οθωμανούς βλ. A. Ziaka, *Rearticulating a Christian Muslim Understanding: Gennadios Scholarios and George Amiroutzes on Islam*, Studies in Church History 51 (2015), 150–165.

⁷² Congourdeau, 94.357–96.395.

анάλυση της αντίληψης του χρόνου απέδειξε το πόσο διαφορετικοί τρόποι αυτοαντίληψης διακρίνονται σε ένα ιστορικό κείμενο και σε πόσο μεγάλο βαθμό επηρεάζουν την αφήγηση. Η αντίληψη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά την Άλωση σε διάφορους συγγραφείς και ιστορικούς υποδηλώνει ότι και η ανάμνηση στο κύριο στοιχείο συλλογικότητας διαφέρει βάσει του κοινωνικού, θρησκευτικού ή πνευματικού περιβάλλοντος του εξεταζόμενου.⁷³ Όσα αναφέραμε οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι μελετητές πρέπει να εστιάσουν στη διαδικασία συγκρότησης μιας ταυτότητας και τα κατάλληλα πλαίσια τα οποία συμμετείχαν στη διαμόρφωση της αντίληψης της συλλογικότητας.

Зоран Јовановић

(Византолошки институт САНУ, Београд)

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙЈА ГЕНАДИЈА СХОЛАРИЈА: ПОИМАЊЕ ВРЕМЕНА КАО ОДРАЗ
ИДЕНТИТЕТА ВИЗАНТИНАЦА (ЈЕДНА СТУДИЈА СЛУЧАЈА)

Генадије Схоларије (1403 - 1472), први васељенски патријарх након пада Цариграда 1453. године, саставио је у Манастиру Светог Јована Продрома, на гори Меникон, у који се повукао након патријарашке службе, једно кратко дело, коме је он сам дао назив *Χρονογραφία* (*Χρονογραφία*). Овај историографски састав, настао након Пада, представља адекватну основу за проучавање тога како су ондашњи *Ρομεји* поимали историју једног политичког ентитета који ми данас називамо Византијско царство. Есхатолошко разумевање времена, које је заправо представљало рефлексiju византијске царске идеологије, обухватало је све четири савремене категорије времена: космичку, историјску, друштвену и личну. Космичко време, које је у складу са византијском есхатолошком традицијом имало линеарну природу, представљало је одраз хришћанског идентитета, будући да је историјско трајање посматрало кроз призму Светог Писма. Историјско време, које је било неодвојиво од друштвеног, прилагођавало је светску (другим речима – библијску) историју византијској царској идеологији, тако да је на замишљеној правој линији космичког времена приказивало циклусе светских царстава, на чијем је крају било Царство хришћана или Царство *Ρομεја*. Ова идеја је јасно изложена у Схоларијевој *Χροноγραφiji*, где је Византијско царство представљено као врхунац светске историје и чији је Пад најава Христовог другог доласка. Кроз ово кратко дело Схоларије је јасно изложио све елементе са којима је идентификовао историју Византијског царства: цар и идеја о царству као оличењу политичке власти, Црква као носилац свете власти и Цариград, који је, као политички и црквени центар, спајао два претходна елемента. Цариград је уједно био и симбол једног историјског периода, будући да су се у њему спајали политички идентитет, односно тзв. *ροмејство*, и верски, тј. хришћански, идентитет. Све наведено упућује на то да је Схоларијево поимање времена било у складу са мерилима византијске царске идеологије, чиме се још једном потврђује значај друштвено-културолошких фактора при обликовању идентитета.

⁷³ Вл. М. Nikolić, *The Greatest Misfortune in the Oikoumene – Byzantine Historiography on the Fall of Constantinople in 1453*, Balcanica 47 (Belgrade 2016), 119–133.